

Скопенко Наталія Степанівна, к.е.н., доцент,
Національний університет харчових технологій

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРОВАНИХ СТРУКТУР

Анотація: у статті визначено сучасний стан та перспективи розвитку харчової промисловості України. Розглянуто особливості формування та розвитку інтегрованих об'єднань в АПК та харчовій промисловості країни. Запропоновано для подолання негативних тенденцій в АПК та харчовій промисловості України посилення інтеграційних зв'язків та побудова на їх основі інтегрованих об'єднань.

Ключові слова: інтеграція, об'єднання, інтегровані структури, харчова промисловість.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНЫ НА ОСНОВЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕГРИРОВАННЫХ СТРУКТУР

Аннотация: в статье определены нынешнее состояние и перспективы развития пищевой промышленности Украины. Рассмотрены особенности формирования и развития интегрированных объединений в АПК и пищевой промышленности страны. Предложено для преодоления негативных тенденций в АПК и пищевой промышленности Украины усиления интеграционных связей и построение на их основе интегрированных объединений.

Ключевые слова: интеграция, объединения, интегрированные структуры, пищевая промышленность.

MODERN STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF FOOD INDUSTRY OF UKRAINE ON BASIS OF FORMING OF INTEGRATED STRUCTURES

Annotation: the present state and prospects of development of food industry of Ukraine is certain in the articles. The features of forming and development of

integrated associations are considered in an agroindustrial complex and food industry of country. It is offered for overcoming of negative tendencies in an agroindustrial complex and food industry of Ukraine of strengthening of integration connections and construction on their basis of integrated associations.

Keywords: integration, associations, integrated structures, food industry.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями. Набуття членства Україною в міжнародних структурах європейського та світового рівнів спонукає вітчизняну економіку здійснювати заходи щодо спеціалізації та концентрації виробництва, міжнародної кооперації та інтеграції. Успішна реалізація цих заходів дозволить галузям вітчизняної економіки зайняти належне місце не лише на внутрішньому, а й на світових ринках.

Україна характеризується сприятливими природними умовами для розвитку сільськогосподарського виробництва, має певні конкурентні переваги перед виробниками агропромислової продукції інших країн та має можливість зайняти достойне місце на міжнародних ринках сільськогосподарської сировини та харчових продуктів. Успішний розвиток галузей вітчизняного агропромислового сектору є не тільки важливим чинником подолання негативних наслідків економічної та фінансової кризи, а й слугуватиме підґрунтям розвитку вітчизняної економіки в цілому.

Аналіз останніх досліджень й публікацій. Теоретико-методологічні, методичні та практичні питання глобалізації та інтеграції в харчовій промисловості та АПК, трансформації вітчизняного аграрного комплексу та харчової промисловості зокрема, розвитку регіональних продовольчих ринків та перспективи їх освоєння Україною розглядають багато вітчизняних вчених-економістів, зокрема, В.Я. Амбросов [1], В.Г. Андрійчук [2], Ю.Д. Білик [3], М.Й. Малік [6], В.Я. Месель-Веселяк [7, 8], П.П. Руснак [13], П.Т. Саблук [4, 14, 16] та інші.

Науковці досить детально досліджують питання інтеграції виробничих підприємств та підприємств аграрного комплексу, наголошують на

необхідності посилення процесів інтеграції, удосконалення економічного механізму формування відносин в агропромисловому комплексі країни.

Невирішені частини загальної проблеми. При усьому різноманітті освітлюваних проблем, деякі питання розвитку агропромислового виробництва та харчової промисловості, зокрема, потребують уточнення та поглиблення, а саме: питання теорії та практики розвитку інтеграційних взаємозв'язків між підприємствами агропромислового комплексу, особливості формування інтеграційних структур з урахуванням динамічних умов господарювання, специфічних галузевих та/або регіональних особливостей.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження сучасного стану, тенденцій та перспектив розвитку харчової промисловості України, визначення особливостей формування та функціонування інтегрованих об'єднань в галузях харчової промисловості.

Основні результати дослідження. Розвиток харчової промисловості до середини ХХ ст. характеризувався суттєвими національними особливостями, зумовленими традиціями споживання продуктів харчування, які відбивали певні смаки та уподобання населення різних країн світу. Глобальна експансія в другій половині ХХ ст. провідних продовольчих транснаціональних компаній світу ("Кока-кола", "Нестле", "Юнілевер" та ін.), яка мала конкретний вираз у завойовуванні національних ринків, призвела до універсалізації споживання, стандартизації випуску готової продукції та напівфабрикатів. Глобальна та регіональна конкуренція на продовольчих ринках спонукає виробників до диверсифікації асортиментного портфелю, складові якого є здатними конкурувати зі світовими лідерами.

Крім того, здатність підприємств досягати успіху в конкурентній боротьбі значною мірою залежить від розробки та реалізації ефективної інтеграційної стратегії, яка передбачає постійній трансфер інноваційних знань, забезпечення компліментарності ресурсів та процесів їх переробки тощо. Отже, впровадження інтеграційних стратегій розвитку та формування на їх основі інтегрованих об'єднань в харчовій промисловості дозволить нарощувати

обсяги виробництва якісної сільськогосподарської сировини та харчових продуктів, що створить передумови: забезпечення продовольчої безпеки країни; узгодження вітчизняних стандартів якості зі світовими вимогами; реалізації експортного потенціалу; розширення ринків збуту; заміни статусу учасника світової торгівлі сировиною на одного з лідерів – експортерів продуктів харчування.

Пошук шляхів подальшого розвитку вимагає від підприємств перегляду функцій: сучасний виробник має не лише створювати підґрунтя продовольчої безпеки країни, але й виступати інтегратором ефективного функціонування всього продовольчого комплексу.

Харчова промисловість України складається з різноманітних галузей та підгалузей виробництва: борошномельно-круп'яної, цукрової, спиртової, пивоварної, хлібопекарської, кондитерської, м'ясо-молочної, рибної, крохмально-мелясної, лікєро-горілчаної, олійно-жирової, виноробної, консервної, соляної, овочевої тощо, що представлені понад 22 тис. великих, середніх і малих підприємств різної форми власності, які виробляють майже 20% від загального об'єму промислової продукції. Найбільша частина реалізованої продукції – це напої, м'ясні та молочні продукти, тютюнові вироби, хліб та хлібобулочні вироби, олія та тваринні жири. У загальному обсязі реалізованих харчових продуктів в 2009 році продукція олійно-жирової галузі займає майже 14 %, молочні продукти та морозиво – 13,6%, продукція м'ясопереробної галузі – 13,2%, хлібопекарської – 5,5% [5]. Крім харчосмакової продукції, підприємства харчової промисловості випускають добрива, комбікорми, тютюнові, косметичні вироби тощо.

Серед важливих факторів розвитку харчової промисловості доцільно відзначити залежність територіального розміщення виробництва від сировинної бази, що є характерним для галузей, які використовують нетранспортабельну сировину, що швидко псується, або велику кількість сировини (цукрова, олійна, рибна, овочеконсервна, молочна та інші галузі); від споживчого ринку через короткий термін зберігання готової продукції та/або економії на транспортних

витратах (кондитерська, хлібопекарська, пивоварна та інші галузі). Також на ефективність роботи та розміщення виробничих потужностей впливає структура ринків праці, можливість залучати висококваліфіковані кадри, наявність енергетичних та фінансових ресурсів, зручність транспортного сполучення тощо. Однак, сьогодення вимагає від підприємств харчової промисловості пошуку компромісу між розглянутими чинниками.

За даними Держкомстату на підприємствах із виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів індекс виробництва та реалізації промислової продукції у 2009 році по відношенню до попереднього року становив 93,9%, зокрема у кондитерській промисловості – 97,7%, молочній – 90,8%, м'ясній – 87,8%, тютюновій – 87,4%, у виробництві напоїв – 92,6%, хліба та хлібобулочних виробів – 90,7%, у переробленні та консервуванні овочів та фруктів – 83,3% [5].

Номенклатура продукції харчової промисловості перевищує 4 млн. найменувань. У табл. 1 наведено виробництво окремих видів продукції за 2003-2009 роки [5, 15]. Як свідчать дані таблиці, динаміка виробництва за окремими видами продукції є негативною. Так, найбільший спад виробництва спостерігається у виробництві м'яса (окрім м'яса птиці), ковбасних виробів, молочних продуктів, хлібобулочних виробів, шоколаду та інших продуктів з вмістом какао, цукру, соків та нектарів, напоїв, коньяків. В той же час позитивні зміни спостерігаються у виробництві м'яса птиці, олії соняшникової нерафінованої, виробів кондитерських з цукру, включаючи білий шоколад, без вмісту какао, горілки та інших міцних спиртових напоїв.

Проте, за окремими видами продовольства негативна динаміка спостерігається тільки за останні роки, а в порівнянні з 2005 роком відзначається зростання обсягів виробництва. Так, темп зміни випуску у 2009 році по відношенню до 2005 року води натуральної мінеральної негазованої становить 156,76 %, пива – 126,05%, коньяків та бренді – 125,00 %, шоколаду та інших продуктів харчових з вмістом какао – 116,25 %, соків фруктових та

овочевих, нектарів – 104,46 %, сирів свіжих неферментованих та кисломолочних – 101,44%.

Розглянуті зміни у обсягах виробництва є наслідком впливу світової кризи та особливостей розвитку вітчизняної харчової промисловості.

Таблиця 1

Виробництво найважливіших видів промислової продукції

Види промислової продукції	Роки							Темп змін, %		
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2009/08	2009/05	2009/03
Яловичина і телятина, свіжі (парні) чи охолоджені, тис.т	186	141	143	156	160	128	79,5	62,11	55,59	42,74
Яловичина і телятина, морожені, тис.т	97,9	57	50,1	43,9	61,5	39,4	25,5	64,72	50,90	26,05
Свинина свіжа (парна) чи охолоджена, тис.т	80,2	74,1	81,4	130	179	156	97,5	62,50	119,78	121,57
Свинина морожена, тис.т	18,9	13,9	18	25,4	24	14,2	5,1	35,92	28,33	26,98
М'ясо і субпродукти свійської птиці, свіжі чи охолоджені, тис.т	131	201	274	327	458	572	633	110,66	231,02	483,21
М'ясо і субпродукти харчові свійської птиці, морожені, тис.т	38,5	39,8	57,9	90,5	90,1	82,3	79,8	96,96	137,82	207,27
Вироби ковбасні, тис.т	271	332	309	301	330	332	260	78,31	84,14	95,94
Соки фруктові та овочеві, нектари, тис.т	400	473	672	744	1077	977	702	71,85	104,46	175,50
Олія соняшникова нерафінована, тис.т	1257	1343	1382	2080	2228	1867	2718	145,58	196,67	216,23
Молоко оброблене рідке, тис.т	645	716	863	818	859	801	758	94,63	87,83	117,52
Масло вершкове, тис.т	132	116	120	104	100	84,8	74,5	87,85	62,08	56,44
Спреди та суміші жирів, тис.т	...	53	80,3	71,1	83,8	81,8	72,7	88,88	90,54	x
Сир свіжий неферментований та кисломолочний, тис.т	57,7	71,3	83,5	93,2	93,2	92,9	84,7	91,17	101,44	146,79
Сири жирні, тис.т	173	224	274	217	246	238	227	95,38	82,85	131,21
Продукти кисломолочні, тис.т	427	467	499	523	534	534	492	92,13	98,60	115,22
Вироби хлібобулочні, тис.т	2335	2307	2264	2160	2034	1978	1754	88,68	77,47	75,12
Цукор білий кристалічний, тис.т	2486	2147	2139	2592	1867	1571	1276	81,22	59,65	51,33
у т.ч. буряковий	1456	1788	1900	2574	1867	1571	1272	80,97	66,95	87,36
Шоколад та інші продукти харчові готові з вмістом какао, в брикетах, пластинах чи плитках, тис.т	205	244	283	303	329	346	329	95,09	116,25	160,49
Вироби кондитерські з цукру без вмісту какао, тис.т	293	310	285	241	256	250	264	105,60	92,63	90,10
Коньяки, бренді, млн.дал	1,6	2	2,4	2,8	3,6	3,9	3	76,92	125,00	187,50
Горілка, інші міцні спиртві напої, млн.дал	26,7	40,3	35,1	35,5	37,2	41,3	43,4	105,08	123,65	162,55
Лікери, солодкі наливки, спиртві настоянки, горілка інша, інші спиртві напої, млн.дал	5,7	7,4	23,1	23,7	25,4	20,4	12	58,82	51,95	210,53
Пиво солодове, включаючи пиво безалкогольне і пиво з вмістом алкоголю менше 0,5%, млн.дал	170	194	238	268	316	320	300	93,75	126,05	176,47
Води натуральні мінеральні негазовані, млн.дал	6,5	7,7	14,8	15,7	30,5	35,4	23,2	65,54	156,76	356,92
Води натуральні мінеральні газовані, млн.дал	79,3	77,3	100	115	130	120	98,4	82,00	98,40	124,09
Напої безалкогольні, млн.дал	125	140	169	176	196	173	145	83,82	85,80	116,00

Розраховано автором на основі даних Держкомстату [5, 15].

За технологічним та економічним змістом харчова промисловість є високоінтегрованою з сільським господарством галуззю виробництва і природно, що неврожаї, кон'юнктурні коливання цін на сировину та матеріали призводять до коливання попиту та пропозиції на окремі види продукції. Нажаль, аграрна реформа в Україні виявилася неспроможною захистити українських виробників від наслідків кризи, яка охопила майже всі галузі сільського господарства, що призвело до істотного скорочення обсягів виробництва продукції, зниження ефективності діяльності галузі та негативно відобразилося на підприємствах харчової промисловості й спричинило зменшення обсягів виробництва, та, отже, подорожчання продовольчих ресурсів для населення України та світу.

Зменшення виробництва продукції харчової промисловості супроводжується зниженням показників її економічної ефективності. Рівень рентабельності операційної діяльності промислових підприємств з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів у 1992 р. становив 25,3%, 1995 р. – 22,6%, 2000 р. – 3,3%, 2005 р. – 3,7%, 2008 р. – 2,3%. Незважаючи на те, що окремі підприємства харчової промисловості є збитковими (хлібопекарні, молочні та м'ясопереробні заводи), загальний рівень рентабельності має позитивне значення за рахунок підприємств тютюнової, лікєро-горілчаної, пивоварної галузей [15].

З викладеного випливає висновок щодо негативних тенденцій майбутнього аграрного сектору та харчової промисловості через тяжіння до збитковості окремих її складових, що є загрозою для перспективного розвитку, а, отже, місця на світовому продовольчому ринку та внутрішньої безпеки. Відсутність вільних коштів для модернізації обладнання, впровадження новітніх інноваційних технологій, закупівлі сировини, змушує підприємства скорочувати виробництво. Тому проблеми економічно-фінансових відносин між підприємствами харчової промисловості та сільського господарства, пошуку паритету цін на сільськогосподарську сировину та продовольчі товари, розширення ринків сировини та збуту

повинні розв'язуватись на основі управління агропромисловим комплексом з використанням сучасних інструментів менеджменту та маркетингу.

На нашу думку, основним напрямком подолання зазначених негативних тенденцій є розвиток інтеграційних зв'язків та побудова на їх основі інтегрованих об'єднань. Останнім часом для галузей харчової промисловості характерним стає поширення інтеграційних стратегій та зростання ефективності як у межах окремих складових єдиного технологічного ланцюга (сільськогосподарські формування та переробні підприємства, заготівля, оптова та роздрібна торгівля), так і у виробничих відносинах між ними. Посилення зв'язків виробників сільськогосподарської сировини та переробних підприємств призводить до появи нових цілісних властивостей в системі, зміни структури та якості інтегрованої системи.

Доцільно відзначити, що значні конкурентні переваги в харчовій промисловості України мають компанії з вертикально інтегрованою структурою виробництва із замкнутим циклом виробництва – від вирощування, зберігання та переробки сировини до виробництва та реалізації готової продукції. За рахунок власної системи елеваторів, сільських господарств та торгових домів компанії досягають замкнутого виробничого циклу, економії витрат та раціонального управління фінансовими потоками. Додатковими перевагами виступають розташування у спеціальних економічних зонах та на територіях пріоритетного розвитку, а також співпраця з іноземним партнером.

В рамках дослідження доцільно відзначити, що найбільш конкурентоздатними стають вертикально інтегровані об'єднання. Прикладам такої є ЗАТ «Кернел-Груп», що працює в агропромисловому секторі України з 1994 року, є лідером українського ринку бутильованої соняшникової олії (питома вага якої становить 35% від загального обсягу) та найбільшою в Україні вертикально інтегрованою агропромисловою компанією. До групи «Кернел» входять олійно-екстракційні заводи Полтавської та Харківської областей (Полтавський, Приколотнянський і Вовчанський олійно-

екстракційні заводи та понад 20 елеваторів, агропідприємства, торговельна компанія «Кернел-трейд», компанія «Кернел-капітал», що діє на ринку цінних паперів, компанія «Inesco», що представляє інтереси групи на міжнародних ринках) [9].

Частка ринку ЗАТ «Кернел-Груп» серед виробників олійно-жирової галузі у 2009 році склала 12,30% при тому, що річний обсяг переробки насіння соняшника на заводах компанії складає 15% від загального обсягу врожаю України у зазначеному періоді. Компанія має найбільшу в Україні мережу елеваторів (1,7 млн. тонн одночасного зберігання) та належить до трійки найбільших українських експортерів соняшникової олії та зернових культур.

Серед торгових марок (ТМ), що належать компанії «Кернел», слід відзначити «Щедрий Дар», «Стожар», «Чумак Домашня», «Чумак Золота», «Любонька».

Розвиток конкурентоспроможності компанія «Кернел» забезпечила шляхом придбання контрольного пакету акцій групи компаній «Allseeds Group», яка вважається одним з найбільших в Україні виробників сирової соняшникової олії, а частка експорту складає 25-27% від загального обсягу. Найбільш перспективними виробничими активами «Allseeds Group» є олійно-екстракційний завод ВАТ «Кіровоградолія» та термінал в Миколаєві.

Лідером агропромислового комплексу України та найбільшим гравцем на ринку м'яса птиці (утримує більше 40% вітчизняного ринку курячого м'яса) стала вертикальна інтегрована структура ВАТ «Миронівський хлібопродукт», що працює на вітчизняному ринку з 1998 року. Компанія є виробником курятини під ТМ «Наша Ряба», делікатесної яловичини під ТМ «Сертифікований Ангус», делікатесної гусячої печінки під ТМ «Фуа Гра» та готових м'ясних страв під ТМ «Легко!» [10].

На сьогоднішній день ВАТ «Миронівський хлібопродукт» – це комплекс із 20 підприємств, який об'єднує потужності всього технологічного ланцюга виробництва м'яса птиці: від маленького курчати до дорослої птахи

та кінцевого продукту; займається виробництвом соняшникової олії (понад 140 тис. тонн за 2009 рік), яловичини, свинини, готових м'ясних страв, ковбас, гусячого м'яса та печінки, вирощуванням фруктів та картоплі; проводить дистрибуцію (11 центрів дистрибуції); має власний парк вантажівок (430 автомобілів-рефрижераторів). З метою уникнення залежності від постачальників та коливань цін на сировину компанія вирощує аграрні культури для забезпечення власних комбікормових заводів, виробляє корми для птахофабрик.

Для побудови ефективної системи збуту фахівцями ВАТ «Миронівський хлібопродукт» створено мережу фірмових франчайзингових магазинів (більше 2300 брендovаних франчайзингових точок), через яку реалізується майже 50% виробленої продукції [10].

Не зважаючи на те, що для хлібопекарської галузі найбільш розповсюдженим є створення об'єднань на основі горизонтальної інтеграції (ТОВ «Концерн «Хлібпром»), сьогодні демонструє спроби виробників побудувати ефективні вертикальні структури. Прикладом такого об'єднання є хлібний холдинг ЗАТ «Хліб Києва», що є найбільшим гравцем на території України за обсягами продажу (2009 році частка у загальному обсязі реалізованої хлібобулочної продукції становила 13,5%) та діє на ринках борошна, хліба та хлібобулочних виробів в межах м. Києва і Київської області [11].

ЗАТ «Хліб Києва» було створено у 2004 році на базі ВАТ «Київмлин» і ВАТ «Київхліб». До його складу входять 17 хлібопекарських підприємств (дев'ять у м. Києві та вісім – у Київській області), борошномельний комбінат, ремонтно-монтажний комбінат, інформаційно-обчислювальний та навчальний центри, підприємство матеріально-технічного постачання "Київхлібпостач". На сьогодні потужність холдингу становить понад 1700 тонн на добу хлібобулочних і 12,6 тис. тонн на рік кондитерських виробів, а асортимент представлений майже 500 найменуваннями хлібобулочних та кондитерських виробів, більшість з яких розроблені спеціалістами компанії.

Варіантом створення інтегрованої структури у кондитерській галузі є міжнародна кондитерська корпорація «Roshen» – національний лідер ринку (утримує близько 25% ринку кондитерських виробів). До складу корпорації входять 4 українські кондитерські фабрики (Київська, Вінницька, Маріупольська та Кременчуцька); 2 закордонні фабрики (Липецька кондитерська фабрика „Ликонф” (Росія) та Клайпедська кондитерська фабрика (Литва), а також масло-молочний комбінат «Бершадьмолоко» та «Літинський племзавод», які забезпечують фабрики корпорації натуральною високоякісною сировиною. Побудований корпорацією власний логістичний центр забезпечує зберігання сировини та готової продукції, оптимізацію поставок продукції кінцевому споживачу та мінімізацію затримок продукції на складі.

В рамках розробки концепції розвитку корпорації у 2000 році було створено бренд «Roshen», під яким корпорація випускає до 200 видів високоякісних кондитерських виробів (шоколадні та желейні цукерки, карамель, шоколад, печиво, вафлі, бісквітні рулети та торти). Загальний обсяг виробництва продукції сягає 400 тисяч тонн на рік [12].

Висновки. З викладеного вище можливо зробити висновок щодо багатоплановості характеру інтеграційних процесів в агропромисловому секторі країни, розвиток яких здійснюється від простих до складніших інтегрованих систем, від функціонування виробничих структур за участю кількох підприємств сільськогосподарського й промислового виробництв, територіально близько розташованих, до регіональних і транснаціональних формувань. На нашу думку, багатоцільові інтегровані об'єднання є найбільш привабливими об'єктами для інвестування з боку приватного капіталу, що в перспективі створить передумови для перетворення їх у сучасні ефективні виробництва, дозволить підвищити конкурентоспроможність вітчизняних товарів та підприємств, реалізувати експортний потенціал галузі, забезпечити продовольчу безпеку та економічну незалежність України.

Список використаних джерел

1. Амбросов В.Я. Механізми ефективного функціонування агроформувань / В.Я. Амбросов, Т.Г. Мареніч // Економіка України. – 2006. – № 6. – С. 60-66.
2. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2009. – № 2 (172). – С. 3-9.
3. Білик Ю. Оцінка порівняльних переваг в умовах міжнародної економічної інтеграції / Ю. Білик, О. Файчук // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 69-76.
4. Глобальна продовольча безпека: монографія / О.Г. Білорус, М.В. Зубець, П.Т. Саблук, В.І. Власов; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, ННЦ "Ін-т аграр. економіки" УААН. – К., 2009. – 486 с.
5. Державний комітет статистики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Малік М.Й. Проблемні питання розвитку кооперації та інтеграційних відносин в АПК [Текст] / М.Й. Малік, Ю.Я. Лузан // Економіка АПК. – 2010. – № 3. – С. 3-8.
7. Месель-Веселяк В.Я. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України на період до 2020 року / В.Я. Месель-Веселяк. – К.: ІАЕ УААН, 2008. 46 с.
8. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2007. – № 12. – С. 8-14.;
9. Офіційний сайт «Кернел Груп» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www-us.kernel.ua/rus/about/about.html>
10. Офіційний сайт ВАТ «Миронівський хлібопродукт» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.mhp.com.ua>
11. Офіційний сайт ЗАТ «Хліб Києва» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.kyivkhlіb.ua/ua/about/>
12. Офіційний сайт Кондитерська корпорація «Roshen» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.roshen.ua>
13. Руснак П.П. О некоторых экономических аспектах развития агропромышленного производства / П.П. Руснак // Социально-экономическая модель постреформированного развития агропромышленного производства в Украине. – К.: ИАЭ УААН, 2000. – С. 139-143.
14. Саблук П.Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Саблук // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 4-18.
15. Статистичний щорічник України за 2008 рік [під ред. О.Г. Осауленка]. – К. – 2009. – 566 с.
16. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії та методології / П.Т. Саблук, М.Й. Малік, В.Л. Валентинов; Ін-т аграр. економіки. – К., 2002. – 294 с.: рис., табл. – Бібліогр.: с. 280-292. – укр.